

Теоретико-правовий аналіз

концептуального поняття «правовий статус дитини»

О. Г. Юхта

здобувач Інституту законодавства Верховної Ради України

У статті розкрито підходи до розуміння поняття «правовий статус», наведено ознаки, які вказують на специфіку правового статусу дитини, проаналізовано правову природу поняття «правовий статус дитини».

Ключові слова: правовий статус, дитина, права дитини, юридична відповідальність, законодавство.

В статье рассматриваются подходы к пониманию понятия «правовой статус», приведены особенности, указывающие на специфику правового статуса ребенка, проанализирована правовая природа понятия «правовой статус ребенка».

Ключевые слова: правовой статус, ребенок, права ребенка, юридическая ответственность, законодательство.

The article describes approaches to understanding the essence of legal status of a child, presents features which emphasize a peculiar meaning of legal status of a child, and analyzes the legal nature of the essence of legal status of a child.

Keywords: legal status, child, rights of the child, legal responsibility, legislation.

Актуальність питання правового статусу дитини зумовлена необхідністю забезпечення додаткових гарантій правового захисту неповнолітніх осіб. Проте, незважаючи на підвищений інтерес науковців та юристів-практиків до проблеми дотримання прав дитини в Україні, невирішеними залишаються питання концептуального поняття правового статусу дитини і його місця у теорії права.

Метою нашої статті є аналіз правової природи поняття «правовий статус дитини» як окремої юридичної категорії та його місця у теорії прав людини.

Питання правового статусу людини і громадянина було предметом дослідження багатьох як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, зокрема С. Алексєєва, О. Зайчука, О. Копилєнка, Н. Оніщенко, В. Погорілка, О. Скакун, О.Тихомирова та ін.

У юридичній науці існують різні підходи до розуміння поняття правового статусу та його природи. Поширеною є точка зору, відповідно до якої зміст правового статусу особи становлять права, свободи, обов'язки і юридична відповідальність за їх невиконання чи порушення. Так, О. Скакун визначає правовий статус людини як юридично закріплене становище людини в суспільстві, відповідно до якого фізична особа як суб'єкт права вступає у правовідносини, координує свою діяльність і поведінку у суспільстві [1, с. 57]. До структури правового статусу людини згаданий автор відносить суб'єктивні юридичні права і обов'язки, гарантії здійснення прав і обов'язків [1, с. 59]. Схоже визначення наводить С. Коталейчук, доповнюючи зміст правового статусу людини і громадянина юридичною відповідальністю за невиконання чи порушення обов'язків

[2, с. 9]. В. Погорілко під конституційно-правовим (загальним) статусом особи розумів систему встановлених конституційним законодавством, наділених юридичним верховенством і гарантованих державою фундаментальних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, які у сукупності з іншими правовими елементами (категоріями) (правосуб'єктністю, громадянством, принципами та ін.) визначають становище людини і громадянина у суспільстві та державі [3, с. 42].

Правовий статус дитини як окрема юридична категорія закріплений у ст. 6 Сімейного кодексу України, відповідно до якої такий статус має особа до досягнення нею повноліття [4]. Зазначене дає підстави виділити декілька суттєвих ознак, які вказують на специфіку правового статусу дитини.

По-перше, це динамічна, а не статична категорія. Суб'єкти правовідносин набувають прав та обов'язків дитини з моменту народження, проте з досягненням певного вікового порогу обсяг як прав та обов'язків, так і гарантій їх реалізації, змінюється. Важливо наголосити, що зазначені зміни пов'язані з об'єктивними, часто незалежними від волі суб'єкта, і не персоніфікованими подіями (досягненням визначеного віку). Так, відповідно до частини другої статті 31 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) малолітня особа не несе відповідальності за завдану нею шкоду [5]. Проте з досягненням чотирнадцятирічного віку та набуттям неповної цивільної дієздатності неповнолітня особа особисто несе відповідальність за порушення договору, укладеного нею особисто, і в інших випадках, передбачених ст. 33 ЦК України. Таким чином, із розширенням обсягу гарантованих державою прав та свобод дитини, на неповнолітню особу покладається біль-

ший ступінь відповідальності за свої дії чи бездіяльність.

По-друге, правовий статус дитини є своєрідною надбудовою над загальним правовим статусом особи, а не спеціальним статусом. Як зазначає С. А. Саблук, за своєю природою правовий статус дитини є комплексним міжгалузевим, побудованим на основі загального правового статусу особистості [6, с. 147]. Практична цінність такого висновку полягає у тому, що це дозволяє констатувати невідчужуваність і невід'ємність прав дитини. Віднесення ж правового статусу дитини до категорії спеціального уможливає звуження прав і свобод неповнолітніх осіб. Так, у своєму Висновку від 27 червня 2000 р. № 1-в/2000 Конституційний Суд України висловив думку, що виключення ст. 80 Конституції України стосовно депутатської недоторканності не суперечить ст. 157 Конституції України щодо недопущення внесення змін до Основного Закону, якщо ці зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина, зважаючи на те, що такі зміни стосуються лише спеціального статусу народних депутатів України [7].

Варто погодитися з ученими (К. Ніконов, О. Синегубов та ін.), котрі пропонують в межах правового статусу дитини як юридичної категорії виділяти загальний та спеціальний (галузевий) статуси. Так, загальний правовий статус дитини є незмінним і базується на єдиному визначенні поняття «дитина», обмеженому чіткими віковими рамками. Спеціальні правові статуси дитини передбачають додаткові гарантії і особливі умови правового захисту [8, с. 14]. Так, до цієї категорії можна віднести правовий статус дітей, які залишилися без піклування батьків; дітей з обмеженими фізичними або розумовими можливостями; дітей – жертв військових кон-

фліктів, екологічних та техногенних катастроф, стихійних лих, різних форм насильства; дітей, притягнутих до кримінальної відповідальності; дітей, яким надано статус біженців або осіб, які потребують додаткового захисту тощо.

Іншої точки зору дотримується Н. Крестовська, пропонуючи поділяти права та свободи за критерієм їх обсягу, виокремлюючи при цьому: 1) загальнолюдські права і свободи особистості, що адаптовані до спеціального суб'єкта, тобто дитини; 2) ювенальні (спеціальні) права і свободи. До загальнолюдських прав та свобод дитини вчена відносить норми права, які встановлюють право дитини на життя та охорону здоров'я; право на достатній життєвий рівень; право на вільне висловлювання думок та отримання інформації; право дитини на ім'я та громадянство; право на звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій і засобів масової інформації; на захист від усіх форм насильства; право на житло та майно; право на освіту, працю; право неповнолітньої особи на зайняття підприємницькою діяльністю; право на об'єднання в дитячі та молодіжні громадські організації. Ювенальні права і свободи, на думку Н. Крестовської, – це дозволені об'єктивним правом види поведінки, що встановлюються лише для дітей, а саме: право на проживання в сім'ї; право на спілкування дитини з батьками, які проживають окремо від дитини, в т. ч. – в іншій країні; право на отримання інформації про відсутніх батьків, якщо це не завдає шкоди її психічному і фізичному здоров'ю; право на утримання державою та влаштування у разі позбавлення батьківського піклування тощо [9, с. 272-282].

На наш погляд, важливе значення у контексті забезпечення прав та сво-

бод дитини мають запропоновані Н. Крестовською способи адаптації загальних статусних норм стосовно дитини, серед яких:

1) розширення змісту правової норми на користь дитини. Так, наприклад, право на достатній життєвий рівень для дорослого означає достатнє харчування, одяг і житло, а для дитини – не лише матеріальні, а й нематеріальні блага, які є необхідними для її фізичного, інтелектуального, морального, культурного, духовного і соціального розвитку;

2) обмеження змісту правової норми з метою захисту дитини (наприклад, право дітей на об'єднання, обмежене лише громадськими об'єднаннями, оскільки прийняття дітей до політичних партій згідно із законодавством не допускається);

3) встановлення додаткових вікових меж (так, право на підприємницьку діяльність мають тільки діти, які досягли шістнадцятирічного віку);

4) встановлення особливих гарантій реалізації прав і свобод (наприклад, державні органи здійснюють контроль за дотриманням прав дитини при продажу і купівлі житла);

5) встановлення особливих режимів реалізації прав і свобод дітьми, які знаходяться у несприятливій або екстремальній ситуації. Так, держава зобов'язується створити дітям-інвалідам і дітям з недоліками розумового або фізичного розвитку необхідні умови для повноцінного життя, зокрема для отримання освіти [9, с. 271].

Варто звернути увагу, що зазначені способи адаптації можуть водночас розглядатися як критерії відмежування загальних конституційно-правових норм стосовно прав та свобод людини від спеціальних, предметом регулювання яких є винятково правовий статус дитини.

Окремо варто наголосити на розумінні прав дитини як основної складової правового статусу дитини. Формулюючи дефініцію поняття «права дитини», доцільно звернути увагу на те, що дитина формується як доросла особистість не лише з урахуванням відповідних соціально-економічних умов, які існують у суспільстві, а, в першу чергу, за допомогою «моральної системи координат», в якій вона виховується. Це пов'язано з тим, що саме моральна вихованість особистості, яка формується до досягнення нею повноліття, є важливою умовою її майбутньої соціалізації. Слід зазначити, що більшість останніх публікацій з цього приводу свідчить про зміщення акцентів у визначенні прав дитини у бік соціально-економічних, політичних та інших передумов, які впливають на її виховання [10, с. 17].

Враховуючи зазначене та з урахуванням останніх наукових досліджень з цієї проблематики, вважаємо за доцільне погодитися, що у широкому значенні під правами дитини слід розуміти історично обумовлені культурно-духовним, соціальним, економічним, політичним рівнем розвитку суспільства юридично забезпечені можливості задовольняти свої потреби та інтереси, що можуть здійснюватися дитиною як самостійно, так і за допомогою інших осіб, реалізація яких є необхідною умовою її належного виховання, соціалізації та розвитку. Свободи ж дитини полягають у її безпосередній можливості реалізовувати надані їй права з метою задоволення своїх потреб та інтересів по досягненню нею певного рівня інтелектуального та фізичного розвитку. У такий спосіб інтереси дитини можуть виходити за межі її прав та свобод і в загальному вигляді є певними претензіями на будь-які соціальні блага, які усві-

домлюються нею в силу свого вікового розвитку [10, с. 17].

Варто зазначити, що у сучасній правовій теорії досить ґрунтовно досліджено питання класифікації прав дитини. Найпоширенішою та найбільш значущою у вітчизняній доктринальній літературі є класифікація залежно від сфери їх реалізації в суспільному житті: 1) особисті (вітальні або життєві) права дитини; 2) економічні права дитини; 3) культурні права дитини; 4) соціальні права дитини; 5) політичні права дитини. Слід визнати, що вказана класифікація прав дитини є похідною від системи конституційно закріплених прав та свобод людини і громадянина.

Зауважимо, що у науковій літературі питання наявності у дітей політичних прав викликає дискусію. На нашу думку, варто погодитися з ученими, які вважають, що політичні права все ж займають самостійне місце в загальній системі прав дитини і їх не потрібно обмежувати чи поєднувати з іншими групами прав, оскільки їх реалізація має важливий вплив на формування соціально-активної поведінки індивіда. Крім того, особливу актуальність політичні права, у т. ч. дітей, мають у період розбудови громадянського суспільства. На підтвердження зазначеного можна навести, зокрема, відповідні норми Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації», які дозволяють дітям від 6 до 18 років, а також молоді віком від 14 до 35 років об'єднуватися у дитячі або молодіжні громадські організації з метою реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів, творчих здібностей, забезпечення свого соціального становлення як повноправних членів суспільства тощо. Разом з тим варто визнати, що в силу своїх вікових та інтелектуальних особливостей діти об'єктивно не можуть мати всієї сукупності

політичних прав, які мають повнолітні та дієздатні громадяни [10, с. 19].

Виокремлення потребує також і група соціальних прав дитини, за допомогою яких забезпечується їх соціальний захист, особливо у випадку настання тяжких життєвих обставин. У такий спосіб соціальний захист дітей виступає як система гарантованих державою заходів (економічних, організаційних, правових, культурних тощо), що забезпечують дітям умови для належної соціалізації, гідного існування та подолання тяжких життєвих обставин у випадку їх настання. До групи соціальних прав дитини належать, наприклад, право на охорону здоров'я, право на житло, на соціальну допомогу та соціальний захист, відпочинок тощо [10, с. 19].

Окрім цього, серед критеріїв групування прав дитини варто виділити такі ознаки, як наявність майнового змісту (майнові та особисті немайнові права), спосіб закріплення (права та свободи, що закріплені у міжнародному праві та у національному законодавстві), суб'єкт (колективні, індивідуальні), вікові особливості (права малолітніх, неповнолітніх), галузева належність правових норм (права дитини, закріплені у Конституції України, у цивільному, трудовому, сімейному, адміністративному, кримінальному законодавстві) тощо.

Заслуговує на увагу класифікація прав, розглянута Є. Гідою, яка пропонує залежно від можливості самостійної реалізації суб'єктом своїх прав поділяти права людини на реальні та декларативні. Зазначений критерій можна застосувати і стосовно прав дитини. Так, реальні права мають необхідні економічні, духовні передумови та чітко визначену і юридично закріплену процедуру їх реалізації. Декларативні права таких ознак позбавлені у зв'язку з відсутніс-

тю процедури їх реалізації або органів, які повинні забезпечувати можливість їх реалізації [11, с. 12]. Так, до реальних прав людини можна віднести право на ім'я, право на освіту та ін. Декларативним, у свою чергу, можна назвати право дитини на достатній життєвий рівень, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля тощо [10, с. 26].

Наголосимо, що всі ці підходи в жодному разі не суперечать, а лише доповнюють один одного. Із розвитком суспільства, появою нових поколінь прав людини учасники суспіль-

но-правових відносин набувають нових прав та можливостей, а це, в свою чергу, створює підстави для пошуку нових доктринальних підходів до класифікації прав дитини.

Таким чином, застосування системного підходу у розумінні поняття «правовий статус дитини» як комплексного, динамічного правового інституту, що охоплює права, свободи та їх гарантії, обов'язки та юридичну відповідальність, дозволить забезпечити єдність юридичної практики та належний захист дитини як члена суспільства.

Список використаної літератури

1. Скаун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. – 2-ге вид. – К. : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2010. – 520 с.
2. Коталейчук С. П. Теоретико-правові проблеми правового статусу неповнолітніх в Україні та забезпечення його реалізації як один із основних напрямків діяльності міліції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. П. Коталейчук. – К., 2004. – 19 с.
3. Погорілко В. Ф., Федоренко В. А. Конституційне право України. Академічний курс : підруч. : у 2 т. – Т. 1 / За ред. В. Ф. Погорілка. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. – 544 с.
4. Сімейний кодекс України // Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>
5. Цивільний кодекс України // Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>
6. Саблук С. А. Окремі аспекти правового статусу дитини / С. А. Саблук // Університетські наукові записки. – 2005. – № 3 (15). – С. 143-147.
7. Висновок Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України за результатами всеукраїнського референдуму за народною ініціативою» вимогам статей 157 і 158 Конституції України (справа про внесення змін до статей 76, 80, 90, 106 Конституції України) // Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>
8. Никонов К. Современные теоретические аспекты международно-правовой защиты прав ребенка : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / К. Никонов. – М., 2010. – 24 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mgimo.ru>
9. Крестовська Н. М. Ювенальне право України: історико-теоретичне дослідження : моногр. / Н. М. Крестовська. – О. : Фенікс, 2008. – 332 с.
10. Концепція забезпечення і захисту прав дитини в Україні. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. – 86 с.
11. Гіда Є. О. Загальнолюдські стандарти прав людини і забезпечення їх реалізації в діяльності міліції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Є. О. Гіда. – К., 2000. – 16 с.